

Correction of Several Distortions in Marzbannameh*

Majid Mansoori^{1✉}, saeid.pourazimi^{2✉}

Abstract

1. Introduction

In the midst of the Mongol invasion of Iran and the subjugation of the cities, two authors with a time difference of a few years, translated Marzbanname of Marzban bin Rostam bin Shahryar bin Shervin bin Rostam bin Qaran, from the simple prose of the first centuries of Persian prose style, into the artificial prose style; these works were produced in the sixth and seventh centuries. (Mojtabaei, 1390: 185). First, in 598 AH (about 15 years before Varavini), Muhammad bin Ghazi Malatiwi wrote his version of Marzbannameh called Roza-tol-Oqul in artificial and mutakalf prose style. This work is closer to the Marzbannameh of Marzban bin Rostam from two perspectives: firstly, (unlike Varavini's Marzbannameh), the anecdotes and chapters are not summarized, and secondly, the translation or rendering of phrases, from the semantic point of view, is much more trustworthy than the Varavini Marzbannameh. (Varavini, 1376: nineteen). A few years after that, Saad al-Din Varavini wrote another version of Marzbannameh; this work is a rewriting and a summarizing of Marzbannameh of Marzban bin Rostam through its removing, introducing, and delaying chapters and anecdotes.

A comparison of the number of articles, treatises, and books written about Varavini's Marzbannameh and Roza-tol-Oqul Malatiwi reveals that of these two texts, Marzbannameh written by Saad al-Din

* Article history:

Received: 10 March 2023

Received in revised form 16 May 2023

Journal of Prose Studies in Persian Literature
Year 26, No. 53, spring and summer 2023

Accepted: 01 June 2023

Published online: 20 August 2023

Publisher: Shahid Bahonar University of Kerman



© The Author(s).

1. Associate Professor, Department of Persian Language and Literature, Arak University, Arak, Iran. (Corresponding author). E-mail: m-mansoori@araku.ac.ir.

2. PhD in Persian Language and Literature, Kharazmi University of Tehran, Iran. E-mail: saeid.pourazimi@gmail.com.

Varavini has been popular with readers and researchers from the past centuries until now, and that Roza-tol-Oqul has been less the subject of criticism and research. Perhaps the efforts of researchers and the title of the book chosen as “Marzbannameh” can be considered as one of the main reasons for the popularity of Varavini’s work.

2. Methodology

In this study, based on the version of the National Library of Iran, some errors in Marzbannameh have been corrected, and in some cases, suggestions have been made for the comparative correction of some other distortions. Based on evidence from Marzbannameh and other old texts, numerous examples are given to confirm the acceptable recording.

3. Discussion

Conducting research on ancient texts of Persian literature without having a neat and original text is subject to all kinds of errors. Marzbannameh is one of the forerunners of Persian prose texts, which has been discussed in various studies from stylistics, rhetoric, historical, grammatical, and many lexical perspectives. However, despite several corrections, and writing of numerous commentaries on this book, misreadings and omissions have made their way into it, and these errors need to be corrected.

As mentioned earlier, in this study, suggestions have been made for correcting several spellings in different chapters of Marzbannameh, some of which are supported by the version of the National Library of Iran – which has not been used by any of the correctors of Marzbannameh. Accompanied by evidence from Persian literary texts, comparative corrections are suggested, and based on evidence from Marzbannameh and other old texts, numerous examples are given to confirm the acceptable recording.

4. Conclusion

In the last century, three corrections of Varavini's Marzbannameh have been printed; however, there is still room for correction and an original and worthy report of this important and valuable text. Being in a rush and not knowing about the existing versions, or the unavailability of all the old versions of Marzbannameh made the task difficult for the correctors of this technical and complicated text, and

caused various changes and spellings to remain hidden from their eyes. In this study, relying on the version of the National Library of Iran and some other versions, as well as citing evidence from ancient Persian literary texts, some deviations in Marzbannameh were reported and corrected.

Also, in other cases, suggestions were made for comparative correction of several other spellings in Marzbannameh, and efforts were made to emphasize the correctness of these suggestions based on intratextual and extratextual evidence.

Keywords: Marzbannameh, Varavini, Correction, Analogical correction, Manuscript.

References [In Persian]:

Holy *Quran*.

Abarquhohi, Shams-oldin ebrāhīm (1985). *Majma-ol Bahreyn*. Edited by Māyel heravī. Tehran: Mollā.

Amīr Khosrow Dehlavī. (1964). *Dīwān*. By the effort of M. dervish with an introduction by Saeed Nafīsī. Tehran: Javidan.

Aufi, Mohammad. (1964). *Lobāb-al-lobāb*. Edited by Edward Brown, with an introduction by Mohammad Qazvīnī and Saeed Nafīsī, translation of the introduction by Mohammad Abbāsī, Tehran: Fakhr Rāzi.

Baqli Shirāzi, Rozbahān. (1958). *Abhar-ol āshegheyn*. Edited and introduced by Henry Carbone and Mohammad Moin. Tehran: Institute of Iran and France.

Bahār, Mohammad Taqī. (1958). *Stylistics*. Tehrān: Amir Kabir.

Dehkhodā, Ali Akbar et al. (1998). *dictionary*. Tehrān: University of Tehran.

Astrābādi, Aziz bin Ardashir. (2014). *Bazm va razm*. Corrected by Toḥīq Sobhāni and Hoshāng Saedlou. Tehran: Association of Cultural Artifacts and Honors.

Esfraeyeni, Abul Muzaffar Shahfour. (1996). *Tāj-al-tarajom*. Edited by Najib Mayel Hervey. Tehran: Written Heritage.

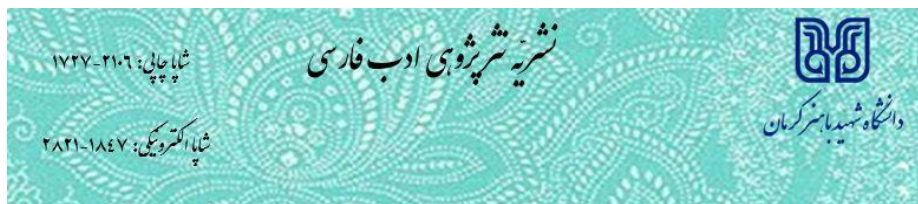
Ferdowsi, Abulqāsem. (1987). *Shāhnameh*. (first book) By the efforts of Jalāl Khāleghi Mutlaq. New York: Iran Heritage Foundation.

Farid Ahvāl. (2002). *Dīwān*. Corrected by Mohsen Kiāei. Tehran: Association of Cultural Artifacts and Honors.

- Hamedāni, Rashiduddin. (2008). *Jame al-Tavārikh (History of the Ismailis)*. Corrected by Mohammad Roshān. Tehran: Written Heritage.
- Hamedāni, Rashiduddin. (2014). *Jame al-Tawarikh*. Proofreading by Mohammad Roshan & Mustafa Mousavi. Tehran: Written Heritage.
- Hamdāni, Rashiduddin. (2010). *Jāme-ol-Tavārikh (History of the Salgharians of Fars)*. Corrected by Mohammad Roshan. Tehran: Written Heritage.
- Hamgar Yazdi, Majd. (1996). *Dīwān*. Edited and researched by Ahmed Karimi. Tehran: We.
- Ibn Manzoor, Abi al-Fazl Jamal al-Din Muhammad. (1955 AD). *Arabic language*. Beirut: Dar Sader.
- Jurjāni, Hossein bin Hassan. (1958). *Gazor's interpretation*. Edited by Mirjalāluddin Hosseini Ermoi. Bija: without
- Khonji, Fazlullāh bin Rozbahān. (1976). *Mehmāannāmeḥ of Bukhara*. Edited by Manouchehr Sotoudeh, Tehran: Book Translation and Publishing Company.
- Mansouri, Majid. (2017). "Description and review of lines from *Marzbannameh*". *Persian Literature Prose Journal*. Kerman Shahid Bahonar University. Year 20. Number 42. pp. 205-224.
- Mojtabāei, Fathullāh. (2011). "Some points about *Marzbānnāmeḥ*: the author and its original language". *Allameh's biannual specialized scientific journal*, year 11, number 33.
- Muhammad bin Abdul Khaliq. (Bita). *Dictionaries*. Edited by Seyedreza Alavi. Tehran, Mortazavi bookstore.
- Al-Maqrizi, Taqiuddin Ahmad. (1971). *Al-Suluk lemārefat -aldoval al-molook*. Mohammad Abdul Qadir Atta's research. Beirut: Dar al-Kitab al-Alamiya.
- Molānā, Jalāluddin. (1992). *Maktoobāt*. Corrected by Tofiq Sobhāni. Tehran: Academic Publishing Center.
- Nāsser Khosro Qobādiāni. (1978). *Dīwān*. Due to the efforts of Mojtabā Minavi & Mehdi Mohaghegh. Tehran: Institute of Islamic Studies, McGill University (Tehran University).
- Nizām Tabrizi, Ali bin Muhammad. (2003). *Baloohar and Bayozasf*. Corrected by Mohammad Roshan. Tehran: Written Heritage.

- Nizām Qāri, Maulānā Mahmood. (1980). *dress court*. the attention of Mohammad Moshiri. Tehran: Iran Authors and Translators Company.
- Nizāmi Ganjavi. (1941). *Makhzan-al-asrār*. With corrections and margins by Hassan Vahid Dastgerdi. Tehran: Armaghan Press.
- Naziri Neyshaburi. (1961). *Dīwān*. By confronting and correcting the manifestations of Musfa. Tehran: Amir Kabir.
- Obeyd Zākani. (1964). *Kolliyāt*. Correction by Parviz Atabaki. Tehran: Zavvar.
- Owhadi Esfāhāni Maraghi, Ruknuddin. (1961). *Kolliyāt*. With the correction and introduction of Saeed Nafisi. Tehran: Amir Kabir.
- Pur Yzdān, Arezu (2018). "Marzbānnāmeḥ bibliography". Research mirror magazine. Volume 30, Number 175, pp. 112-134.
- Sāvoji, Salmān. (1997). *Kolliyāt*. Corrected by Abbās Ali Vafae. Tehran: Association of Cultural Artifacts and Honors.
- Samarqandi, Dolatshāh. (1958). *Tazkira Al-Shaara'a*. Based on Brown's edition. by the efforts of Mohammad Abbāsi. Tehran: Barani bookstore.
- Samarqandi, Abdul Razzaq. (2004). *Matla Al-Saadeyn and Majmaol-Bahreyn*. To the attention of Abdul Hossein Navaei. Tehran: Research Institute of Humanities and Cultural Studies.
- Sultan Valad. (1998). *Rabābnāmeḥ*. Edited by Ali Soltāni Gard Farāmazi. Tehran: Institute of Islamic Studies, McGill University (Tehran University).
- Sanāi Ghaznavi, Abul Majd Majdod bin Adam. (1962). *Dīwān*. By the efforts of Mohammad Taghi Modares Razavi. Tehran, Ibn Sina Library.
- Sharvāni, Badr bin Shamsuddin. (2017). *Dīwān*. Edited by Fatima Majidi. Tehran: Library, Museum and Documentation Center of the Islamic Council.
- Sāvaji, Salmān. (1997). *Kolliyāt*. Corrected by Abbas Ali Wafa'i. Tehran: Association of Cultural Artifacts and Honors.
- Safavi, Sām Mirzā. (2005). *Tofeye sāmi*. Corrected by Ruknuddin Homāyun Farrokh. Tehran: Asātir.
- Tavvakkul bin Ismāeel. (1997). *Safwa al-Safa*. Edited by Gholāmreza Tabātabāi Majd. Tabriz: Zaryab.
- Tabari's note* (1990). Tehran: Printing and Publishing Organization, Ministry of Culture.

- Vasefi, Zeynuddin Mahmud. (1970). *Badāye-al-vaghāye*. Edited by Alexander Beldrov. Tehran: Iran Culture Foundation.
- Vassāf al-Hazra Shirāzi, Abdullāh. (Bita). *History of Wassāf (Tajziyyah al-Masr and Tazjiyyah al-A'sar)*. 5-volume course. Mumbai edition.
- Varāvini, Saaduddin. (1931). *Marzbānnāme*. Corrected and revised by Muhammad bin Abd al-Wahhab Qazvini. Tehran: Tehran Library Publications.
- Varāvini, Saaduddin. (2005). *Marzbānnāme*. With the efforts of Khalil Khatib rahbar, Tehran: Safialishah.
- Varāvini, Saaduddin. (1997). *Marzbānnāme* Edited by Mohammad Roshan. Tehran: Asātir.
- Varāvini, Saaduddin. (2018). *Marzbānnāme*. Edited by Mohammad Reza Barzgar Khalaki and Efat Kolbasi. Tehran: Zovar.
- Vatavat, Rashid al-Din Muhammad ibn Muhammad. (1960). *Dīwān*. Edited by Saeed Nafisi. Tehran: Barani bookstore.
- Yazdi, Sharafuddin Ali. (1957). *Zafarnāme*. Edited by Mohammad Abbasi. Tehran: Amir Kabir.
- Zahiri Samarghandi, Muhammad bin Ali. (2012). *Sendbādnāme*. Corrected by Mohammad Bāqer Kamaluddini. Tehran: Written Heritage.
- Zahiri Samarghandi. (1970). *Aghrāzol-sīyāsāt*. Correction of Jafar Shoaār. Tehran: University of Tehran.
- Zangi Bukhāri, Muhammad bin Mahmud. (1995). *Bostān al-oqool fi Tarjanam al-Manqul*. by the efforts of Mohammad Taghi Dāneshpojob and Iraj Afshār. Tehran: Research Institute of Humanities and Cultural Studies.



تصحیح چند گشتگی در مرزبان‌نامه*

دکتر مجید منصوری^۱، دکتر سعید پورعظیمی^۲

چکیده

کهن‌ترین دستنویس‌های *مرزبان‌نامه* و راویینی که تا امروز در تصحیح این متن به کار بسته شده قریب به صد و بیست سال پس از تحریر این اثر کتابت شده و از این روست که پس از تصحیح علامه قزوینی و محمد روشن و برزگر خالقی و کلباسی، هنوز گشتگی‌ها و دشواری‌های متعدد در بخش‌های مختلف این اثر برجای است. شماری از دست‌نویس‌ها در زمانه علامه قزوینی ناشناخته بوده و او نتوانسته از آنها بهره‌برد. این دست‌نویس‌ها از چشم مصححان دیگر نیز پنهان مانده؛ از جمله نسخه کتابخانه مغنسیا در استانبول (به شماره ۱۳۲۴)، نسخه کتابخانه سالتیکوف شدرین سن پترزبورگ روسیه (به شماره ۴۷۹)، نسخه کتابخانه ملی ایران (به شماره ۳۱۰۳۲) که اگرچه متأخر است؛ اما گاه ضبط‌های قابل تأمل و اصیلی دارد. در این مقاله به پشتوانه نسخه کتابخانه ملی ایران چند گشتگی در *مرزبان‌نامه* تصحیح شده است و در مواردی دیگر، پیشنهادهایی برای تصحیح قیاسی چند تصحیف دیگر مطرح شده و بر اساس شواهدی از *مرزبان‌نامه* و سایر متون کهن نمونه‌هایی متعدد در تأیید ضبط مقبول آورده‌ایم.

* تاریخ دریافت مقاله: ۱۴۰۱/۱۲/۱۹ تاریخ بازنگری: ۱۴۰۲/۰۲/۲۶ تاریخ پذیرش نهایی مقاله: ۱۴۰۲/۰۳/۱۱
نشریه نشر پژوهی ادب فارسی، دوره ۲۶، شماره ۵۳، بهار و تابستان ۱۴۰۲، صص ۲۴۷-۲۸۰
DOI:10.22103/JLL.2023.21139.3049



ناشر: دانشگاه شهید باهنر کرمان، دانشکده ادبیات و علوم انسانی.
حق مؤلف © نویسندگان
۱. دانشیار زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه اراک. اراک، ایران. (نویسنده مسئول).
رایانامه: m-mansoori@araku.ac.ir
۲. دانش‌آموخته دکتری زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه خوارزمی تهران. تهران، ایران.
رایانامه: saeid.pourazimi@gmail.com

واژه‌های کلیدی: مرزبان‌نامه، وراوینی، تصحیح، تصحیح قیاسی، نسخ خطی.

۱- مقدمه

در گیر و دار یورش مغولان به ایران و زیر و زبر کردن شهرها، دو نویسنده با اختلاف چند سال، *مرزبان‌نامه* اسپهبد مرزبان بن رستم بن شهریار بن شروین بن رستم بن قارن را از نثر ساده و خالی از تکلف سده‌های نخستین فارسی، به نثر متکلف و مصنوع متداول در قرون هفت و هشت بازنویسی کردند. (مجتبایی، ۱۳۹۰: ۱۸۵). نخست محمد بن غازی مَلَطَبُوی در سال ۵۹۸ هجری قمری و در حدود پانزده سال پیش‌تر از وراوینی، تحریر خود از *مرزبان‌نامه* را به نام *روضه‌العقول* به نثر مصنوع و متکلف نگاشت. این اثر از دو چشم‌انداز به *مرزبان‌نامه* مرزبان بن رستم نزدیک‌تر است: نخست اینکه برخلاف *مرزبان‌نامه* وراوینی حکایت‌ها و باب‌ها تلخیص نشده، و دیگر اینکه ترجمه یا بازگردانی عبارات، از منظر معنایی، تا حدود بسیاری امانت‌دارانه‌تر از *مرزبان‌نامه* وراوینی است. (وراوینی، ۱۳۷۶: ۱۳۷۶). چند سال پس از آن، سعدالدین وراوینی تحریر دیگری از *مرزبان‌نامه* نگاشت؛ این اثر بازنویسی و تلخیص *مرزبان‌نامه* مرزبان بن رستم است با حذف و تقدیم و تأخیر در باب‌ها و حکایت‌ها: «زوایای آن، همه بگردیدم و خبایای اسرار آن به نظر استبصار تمام بدیدم و طلسم ترکیب آن از هم فروگشادم و از حاصل همه مُلَخَّصی بساختم، باقی انداختم» (وراوینی، ۱۳۷۶: ۱۱).

مقایسه شمار مقالات و رسالات و کتاب‌هایی که در باب *مرزبان‌نامه* وراوینی و *روضه‌العقول* مَلَطَبُوی نوشته شده آشکار می‌کند که از میان این دو تحریر، *مرزبان‌نامه* انشای سعدالدین وراوینی از قرون گذشته تا اکنون اقبال خوانندگان و محققان را همراه داشته و *روضه‌العقول* کمتر موضوع نقد و بررسی و تحقیق بوده است. شاید بتوان اهتمام محققان و نیز عنوان کتاب *مرزبان‌نامه* را از عمده دلایل رواج و شهرت بیشتر این تحریر دانست.

۱-۱- بیان مسئله

اگرچه در قرن اخیر سه تصحیح مختلف از مرزبان‌نامه به طبع رسیده؛ فقدان دستنویس‌های کهن و قابل اعتماد، به گشتگی‌ها و افتادگی‌های بسیاری در این متن انجامیده که می‌توان شمار فراوانی از این خطاها را بر اساس نسخه‌های کهن و تازه‌یاب مرزبان‌نامه تصحیح کرد. (هم از این روست که ما اکنون بر اساس دستنویس‌های کهن دیگر، دست به کار تصحیح مرزبان‌نامه‌ایم). افزون بر این، با اتکا به قرائن و شواهد گونه‌گون از مرزبان‌نامه و همچنین سایر متون ادب فارسی، امکان تصحیح قیاسی برخی گشتگی‌های دیگر در این متن وجود دارد.

۱-۲- پیشینه پژوهش

نخستین تصحیح انتقادی مرزبان‌نامه به اهتمام علامه محمد قزوینی در سال ۱۲۸۷ شمسی در لیدن هلند منتشر شد. (برای توضیحات بیشتر، رک: منصوری، ۱۳۹۶: ۲۰۷)؛ پس از انتشار مرزبان‌نامه، علامه قزوینی نسخه‌ای از این کتاب را به فضلعلی آقا مجتهد تبریزی سپرده و از او خواسته بود نکته‌های انتقادی خود را در حاشیه آن یادداشت کند. بعدها محمد روشن با به دست آوردن حواشی فضلعلی آقا، تمام نظرهای ایشان را در بخش تعلیقات مرزبان‌نامه آورده است؛ بنابراین، فضلعلی آقا نخستین ناقد تصحیح قزوینی از مرزبان‌نامه بوده است. پس از او سید محمد فرزانه دو یادداشت در نقد و بررسی حواشی و تعلیقات مرزبان‌نامه نوشت:

- «نظری در حواشی مرزبان‌نامه (۱)» (یغما، سال پنجم، اردیبهشت ۱۳۳۱، شماره ۲، پیاپی ۴۷، صص ۷۲-۷۵).
 - «نظری در حواشی مرزبان‌نامه (۲)» (یغما، سال پنجم، خرداد ۱۳۳۱، شماره ۳، پیاپی ۴۸، صص ۱۰۵-۱۱۱).
- سید کریم امیری فیروزکوهی در یادداشتی با نام «نظری دیگر در حواشی مرزبان‌نامه» (یغما، سال پنجم، دی ۱۳۳۱، شماره ۱۰، صص ۴۵۹-۴۶۲) نکاتی را درباره برخی از حواشی قزوینی یاد کرد. فرزانه چند سال بعد چهار یادداشت دیگر درباره ضبط برخی کلمات در مرزبان‌نامه نوشت:

- «تصحیحی از مرزبان‌نامه (۱)» (یغما، سال نهم، آذر ۱۳۳۵، شماره ۹، پیاپی ۱۰۱، صص ۴۲۶-۴۳۰).
 - «تصحیحی از مرزبان‌نامه (۲)» (یغما، سال نهم، بهمن ۱۳۳۵، شماره ۲، پیاپی ۱۰۳، صص ۴۹۶-۴۹۹).
 - «تصحیحی از مرزبان‌نامه (۳)» (یغما، سال دهم، اردیبهشت ۱۳۳۶، شماره ۲، پیاپی ۱۰۶، صص ۵۹-۶۴).
 - «تصحیحی از مرزبان‌نامه (۴)» (یغما، سال دهم، مرداد ۱۳۳۶، شماره ۵، پیاپی ۱۰۹، صص ۲۰۱-۲۰۵).
- محمدعلی معزّی دزفولی در سال ۱۳۵۲ شرحی از مرزبان‌نامه با عنوان *التّرجمان عن کتاب المرزبان* چاپ کرد (تهران، انتشارات کتابخانه صدر) و در آن نقدهایی در باب تصحیح و حواشی قزوینی نوشت.

در سال ۱۳۵۵ محمد روشن تصحیحی تازه بر پایه دستنویس کتابخانه اونورسیتیه ترکیه (دانشگاه استانبول) که تاریخ کتابتش بیست سال از نسخه اساس قزوینی کهنه‌تر بود منتشر کرد. این تصحیح تا امروز معتبرترین تصحیح *مرزبان‌نامه* به شمار می‌آید. خلیل خطیب‌رهبر در سال ۱۳۶۳، بی‌توجه به تصحیح روشن، شرحی جامع بر این اثر بر اساس تصحیح علامه قزوینی نگاشت. در سال ۱۳۹۸ نیز محمدرضا برزگرخالقی و غفت کلباسی شرح و تصحیح تازه‌ای از *مرزبان‌نامه* بر پایه همان نسخه اساس محمد روشن چاپ کرده‌اند. (وراوینی، ۱۳۹۸: بیست و پنج). برای اطلاعات بیشتر در باب کتاب‌ها و پژوهش‌های صورت گرفته درباره مرزبان‌نامه، رجوع شود به (پوریزدان، ۱۳۹۸).

۱-۳- ضرورت و اهمیت پژوهش

تحقیق بر روی متون کهن ادب فارسی بدون در دست داشتن متنی پیراسته و اصیل در معرض انواع خطاهاست. *مرزبان‌نامه* از امّهات متون نثر فارسی است که در پژوهش‌های مختلف از منظر مطالعات سبک‌شناسی، بلاغت، دستور تاریخی، بحث‌های لغوی بسیار به آن پرداخته می‌شود؛ اما با وجود چند تصحیح و نیز نگارش شرح‌های متعدد بر این کتاب، کژخوانی‌ها و گشتگی‌هایی در آن راه یافته و بایسته است که این خطاها به صلاح باز آید.

۲- بحث و بررسی

چنان‌که پیش‌تر آمد در این نوشتار پیشنهادهایی برای تصحیح چند تصحیف در ابواب مختلف *مرزبان‌نامه* مطرح شده که برخی از آن‌ها از پشتوانه نسخه کتابخانه ملی ایران که مورد استفاده هیچ‌کدام از مصححان *مرزبان‌نامه* قرار نگرفته برخوردار است و چند فقره دیگر، پیشنهادهایی استحسانی و قیاسی است که با شواهدی از متون ادب فارسی همراه شده.

۲-۱- افکار / افکارِ ابکار

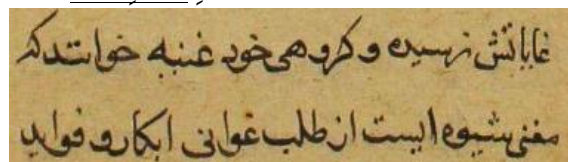
در مقدمه *مرزبان‌نامه* چنین آمده:

«کتابِ مُحَقِّقِ آن عَتَبَه را بسی بوسیده‌اند و به مَرَاقِی غایاتش نرسیده، و گروهی آن را خود غُنیه خوانند که مغنی شیوه‌ایست از طلبِ عَوَانِی افکارِ دبیرانه» (روایینی، ۱۳۱۰: ۳).

در طبع روشن (۶) و برزگرخالقی (۲) نیز چنین است. *ملک‌الشعراء* بهار در صحتِ ضبط «عَوَانِی افکار» با نوشتن «کذا» در برابر آن اظهار تردید کرده است. (بهار، ۱۳۳۷: ۲/۳۷۸). در شرح خطیب‌رهبر می‌خوانیم: «عَوَانِی افکار: تشبیه صریح، مانند عروسِ فکر. معنی دو جمله: برخی عَتَبَه‌الکَتَبَه را مایه توانایی و بی‌نیازی دبیران دانسته‌اند؛ چه، این مجموعه آنان را که به جست‌وجوی عروسان زیبای افکار منشیانه‌اند از پژوهش در دیگر رسائل بی‌نیاز می‌کند» (روایینی، ۱۳۸۴: ۱۰، حاشیه ۱۷). روشن نوشته: «عَوَانِی افکار: اضافه تشبیهی» (روایینی، ۱۳۷۶: ۱۰۴۲). و برزگرخالقی جمله‌ها را این‌چنین معنی کرده: «گروهی آن کتاب را موجب توانگری دانسته‌اند؛ زیرا مطالعه آن، بی‌نیازکننده نویسنده‌گانی است که در جست‌وجوی زیباترین افکار نویسنده‌گی‌اند» (روایینی، ۱۳۹۸: ۳۷۱).

نسخه کتابخانه مغنیا (برگ ۲پ) و نسخه کتابخانه ملی فرانسه، شماره ۳۸۴ (برگ ۲پ) «طلبِ ابکارِ عَوَانِی دبیرانه» دارند. ضبط نسخه‌های دانشگاه استانبول (برگ ۲پ) و کتابخانه ملی فرانسه، شماره ۱۳۷۱ (برگ ۲پ) «طلبِ عَوَانِی افکارِ دبیرانه» است. این عبارت در نسخه کتابخانه سالتیکوف (برگ ۳ر) ضبط قابل تأملی دارد: «طلبِ ابکارِ عَوَانِی

و افکارِ دبیرانه». و در دستنویس کهن کتابخانه ملی ایران (برگ ۳پ) چنین است: «و گروهی خود غُنیه خوانند که مغنی شیوه‌ای است از طلبِ غَوانیِ ابکار [دبیرانه]»



بر پایه ضبطِ نسخه کتابخانه سالتیکوف شدترین و نسخه کتابخانه ملی ایران و نیز با پیش چشم داشتنِ برخی شواهد و قرائن درون‌متنی و برون‌متنی می‌توان ضبط اصیل متن را باز یافت. به باور ما صورت درست این جمله مرزبان‌نامه چنین بوده: «و گروهی آن را خود غُنیه خوانند که مغنی شیوه‌ای است از طلبِ غَوانیِ ابکار [افکار] دبیرانه».

به نظر می‌رسد شماری از کاتبان «ابکار» را بدل به «افکار» کرده و چون تکرار دوباره «افکار» را در پی هم ناروا انگاشته‌اند، یکی از آن دو را حذف کرده‌اند. واژه «ابکار» به معنی سخنان بکر و نغز در جای دیگری از مرزبان‌نامه مندرج است: «ابکار را از ثبیات تمیز کردم» (وراوینی، ۱۳۷۶: ۵). کلمه‌های «غَوانی» و «ابکار» و «افکار» در کنار یکدیگر در توصیف نثر زیبا و مضامین تازه و ابتکاری در تاریخ و صَاف به کار بسته شده است:

- «الفاظ و معانی با عقول فضلا و بُلغا عمل الحاظ غَوانی در دل‌ربایی آغاز نهادند و آن ابکار افکار هریک از زبان مُنشی و مُملی آواز می‌داد» (وصاف شیرازی، بی‌تا: ۵/۱).
- «چون این نسخه که موجب نَسخِ مُصنِّفات اربابِ نَسج معانی بود و آن جریده خریدده آسا از شکن زلفِ حروفِ چهره حوراوش بنمود، الفاظ و معانی با عقول فضلا و بُلغا عمل الحاظ غَوانی در دل‌ربانی آغاز نهاد و آن ابکار افکار هریک از زبان مُنشی و مُملی آواز می‌داد» (همان: ۵/۱).

در این شواهد نیز «ابکار افکار» در توصیف نوشته تازه و ابتکاری آمده و به جای «غَوانی» در آن‌ها واژه «عرایس» آورده شده است:

- «آن عرایسِ نفایس را حله‌ای پوش که تقادم اعوام و تواتر ایام آن را خَلَقِ نگرداند و آن اَبکارِ افکار را حلیه‌ای ساز که تعاقبِ ادوار و ترادفِ لیل و نهار از انتظامِ حال منتشر و متفرق نتواند کرد.» (ظهیری سمرقندی، ۱۳۹۲: ۱۷).
 - «عرایسِ اَبکارِ افکار فضلائی هر عصر را بر خاطبِ کریمِ طبیعتِ وَقَاد و بصیرتِ نَقَاد مَلِک‌الوزرا عرض داد» (عوفی، ۱۳۶۱: ۸/۱).
 - «امام فاضل کامل نصرالله بن ابوالمعالی عرایسِ اَبکارِ افکار او را چنان به کسوتِ عبارات و زیورِ استعارات آراسته است که چشمِ روشن‌ضمیران در نظاره کمال جمالشان حیران است.» (زنکی بخاری، ۱۳۷۴: ۲۹).
 - «و عرایسِ نفایسِ اَبکارِ افکار از اخبار و آثار که تا غایت وقت در حُجُبِ استارِ کتمان پنهان مانده، بر منصه اظهار جلوه اشهار دهد» (رشیدالدین فضل‌الله همدانی، ۱۳۹۴: ۱/۳۴).
 - «و در رقتِ معانی و سلاستِ الفاظِ وحید، اَبکارِ افکارش به لباس معنی‌های رنگین آراسته» (صفوی، ۱۳۸۴: ۱۲۲).
- افزون بر همه این‌ها اگر متن چنان که گفتیم تصحیح شود و جمله سپسین نیز در پس آن آورده شود یک صنعت بدیع نیز به متن افزوده می‌شود:
- و گروهی آن را خود غنیه خوانند که مغنی شیوه‌ای است از طلبِ
 عَوانیِ اَبکارِ افکارِ دبیرانه؛ و فرایدِ قَلایدِ رشید و طواط که گوش و
 گردن آفاق بدان متحلی است.» (همان: ۶).
- عبارت با توصیفی از کتاب رشید و طواط ادامه یافته و «اَبکارِ افکار» در جمله پیشین که قبل از ورود به توصیف کتاب فراید قلاید و طواط آمده است، ایهام لطیفی دارد به نام یکی از کتاب‌های رشید و طواط با نام اَبکارِ الا/افکار که مجموعه‌ای است از مکاتیب و رسایل فارسی او (بنگرید به: و طواط، ۱۳۳۹: ۴۱، مقدمه سعید نفیسی).

در مقدمه مرزبان‌نامه تصحیح قزوینی آمده:

«و رسالات بهاء‌الدین بغدادی، منشی حضرت خوارزم، که به رسالات بهایی معروف است، و اگر بهایی باشد به ثَمَنِ هر جوهرِ ثَمین که ممکن بود حَصیاتی که در مَجاری آنهار بیانش یابند، ارزان و رایگان نماید» (وراوینی، ۱۳۱۰: ۴).

ضبط قسمت مشخص شده در تصحیح محمد روشن (۷) و برزگر خالقی (۳) همسان با تصحیح قزوینی است. در نسخه‌های کتابخانه‌های سالتیکوف شدرین سن پترزبورگ (برگ ۳پ)، مَغنیسا (برگ ۳ر)، دانشگاه استانبول (برگ ۳ر)، ملی فرانسه، شماره ۳۸۴ (برگ ۳ر)، ملی فرانسه، شماره ۱۳۷۱ (برگ ۳ر) نیز «بیانش» ضبط شده؛ اما عبارت مذکور در نسخه کتابخانه ملی ایران (برگ ۴پ) چنین است: «که ممکن بود حَصیاتی که در مَجاری آنهار بنانش یابند، ارزان و رایگان نماید.»

این ضبط از بُعد معنایی و بلاغی نیز با متن سازگاری دارد. «حَصیاتی که در مجاری آنهار بنانش یابند» یعنی «سنگ‌ریزه‌هایی که در گذرگاه نهرهای بین انگشتانش یابند» و مقصود تراوشاتِ قلمی نویسنده است و گرفتن قلم با انگشتان و نوشتن حروف و کلمات با آن. وراوینی در مقدمه مرزبان‌نامه در وصف منشآت خاقانی نوشته: «و در آن میدان که او سه طفل بنان را بر نی پاره سوار کردی» (وراوینی، ۱۳۷۶: ۸). در مجمع‌البحرین ابرقوهی دل آدمی به چشمه‌ای مانند شده که معارف از آن در نهر زبان جاری می‌گردد و در جویک‌های خُرد انگشتان بدل به جمله‌ها می‌شوند: «دل تو چشمه معارف شود و زبان آنهار لطایف و بنان جداول معانی بیان گردد» (ابرقوهی، ۱۳۶۴: ۸). همین مضمون را در این بیت‌ها می‌توان دریافت:

بنانش منبع آنهار توفیق زبانش مطلع انوار تحقیق

(یزدی، ۱۳۳۶: ۲ / ۱۱۵۰)

نَهْرِ كَفِّ سَيَّالٍ تُو رَا عَقْدِ بَنَانِ اسْت برقی كه به بستن نكند كم سَيَّالان رَا

(نظیری نیشابوری، ۱۳۴۰: ۳۸۲)

بَا آنكه عَطَّارِدِ اسْت محروم از خَطِّ بَنَانِ بحرزا بَیت

(سلمان ساوجی، ۱۳۷۶: ۴۸۳)

۲-۳- طارم بی پایه / طارم نه پایه

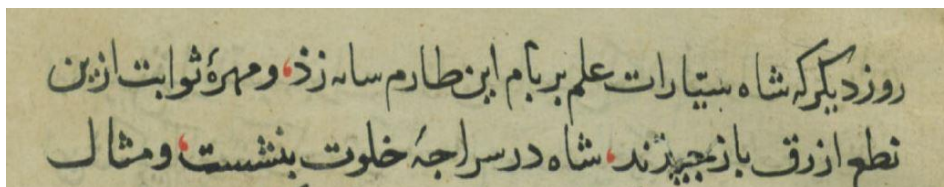
به این جمله در باب نخست مرزبان‌نامه بنگریم:

«روز دیگر که شاه سیارات علم بر بام این طارم چهارم زد و

مهره ثوابت ازین نطع ازرق بازچیدند» (وراوینی، ۱۳۱۰: ۱۳-

۱۴).

در تصحیح روشن (۲۶) و برزگرخالقی (۱۲) چنین است: «علم بر بام این طارم بی پایه زد و مهره ثوابت ازین نطع ازرق بازچیدند» در درستی ضبط «طارم چهارم» در تصحیح علامه قزوینی تردیدی نیست. ترکیب «طارم چهارم» در متون گونه‌گون نیز استعمال شده و منطبق است با ضبط دستنویس کتابخانه سالتیکوف شدرین سن پترزبورگ (برگ ۱۰ پ)، کتابخانه ملی فرانسه، شماره ۳۸۴ (برگ ۷ پ)، کتابخانه ملی فرانسه، شماره ۱۳۷۱ (برگ ۷ پ)، کتابخانه ملی ایران (برگ ۱۵ پ). ضبط نسخه کتابخانه مغنسا (برگ ۹ پ) نیز «طارم چارم» است. در نسخه دانشگاه استانبول (برگ ۱۰ پ) شکل نوشتن این کلمه با کلمات مجاورش تفاوت دارد و کاتب نقطه نگذاشته و کلمه پس از طارم را به صورت « سلاه » نقاشی کرده است.



هرچند صفت «بی پایه» برای طارم می تواند ناظر به آیه: «اللَّهُ الَّذِي رَفَعَ السَّمَاوَاتِ بِغَيْرِ عَمَدٍ تَرَوْنَهَا» (سوره رعد، آیه ۱۳) باشد؛ تا حدود جست و جوی ما در متون ادب فارسی شاهدهی دیگر برای ترکیب «طارم بی پایه» جز مرزبان نامه نیافتیم. صورت نقاشی شده «بی پایه» در نسخه دانشگاه استانبول و شواهدی که در متون مختلف می یابیم نشان می دهد که «طارم بی پایه» در جمله یادشده حاصل گشتگی «طارم نه پایه» است:

پایه قدرش فراز طارم نه پایه است سدره جاهش بر اوج عز و رفعت منتهاست

(شروانی، ۱۳۹۷: ۳۲۴)

تا نام نیکت در دعا خوانده خطیب نیک ادا این طارم نه طاق را نه پایه منبر یافته
(همان: ۲۰)

خسروا پیش که این طاق معلی کردند سقف این طارم نه پایه مینا کردند
(عبید زاکانی، ۱۳۴۳: ۵۱)

این چرخ را که طارم نه پایه می نهد رکنی ز جود همت شعری شعار اوست
(همان: ۵)

ترکیب «طارم نه پایه» در متون کهن، به صورت های «منبر نه پایه»، «چرخ نه پایه»، «سپهر نه پایه» و نظایر آن استعمال شده است:

کرسی شش گوشه به هم درشکن منبر نه پایه به هم درفکن

(نظامی، ۱۳۲۰: ۹)

چرخ نه پایه پای منبر تو به سر عرش جای منبر تو

(اوحدی، ۱۳۴۰: ۴۸۸)

آسمان تو را زمین سایه آفتاب سپهر نه پایه

(همان: ۴۹۰)

از در دولت سبک بر بام هفتم رو که چرخ با چنین نه پایه بهر نردبانی آمده است

(سنایی، ۱۳۴۱: ۸۷)

با این اوصاف، به گمان ما ضبط صحیح این کلمه در *مرزبان‌نامه* همان «طارم چهارم» است.

۲-۴- حق خویش / حق خویشی

«و از عهده حق خویش، اَعْنی برادری که ورای همه حقوق است، بعضی تفصی نمودم؛ چه، گفته‌اند: «آنچه به شمشیر نتوان برید، عهده خویشی ست و آنچه از زمانه بدل آن به هیچ علقِ نفیس نتوان یافت، علقه برادری ست» (وراوینی، ۱۳۱۰: ۱۶).

تصحیح روشن (۳۱) و برزگر خالقی (۱۵) همسان است با چاپ قزوینی. در نسخه‌های کتابخانه‌های سالتیکوف (برگ ۱۳ر)، مَغْنِیسا (برگ ۱۱ر)، دانشگاه استانبول (برگ ۱۳ر)، ملی فرانسه، شماره ۳۸۴ (برگ ۹ر)، ملی فرانسه، شماره ۱۳۷۱ (برگ ۸پ) و ملی ایران (برگ ۸۱پ) نیز «حق خویش» آمده است. پیداست که «خویش» به معنی «خویشاوند» است؛ اما با توجه به سیاق جمله، از لحاظ نحوی و معنایی با متن سازگاری ندارد. اگر بخواهیم بر درستی ضبط «حق خویش» پافشاری کنیم، جمله می‌باید به صورت «از عهده حق خویش، اَعْنی حق برادر» اصلاح شود؛ و گرنه «خویشی» را می‌باید جایگزین «خویش» کرد: «و از عهده حق خویشی، اَعْنی حق برادری». در جای دیگری از *مرزبان‌نامه* آمده: «و آشنایان را به روابط الفت و ضوابط حقوق صحبت بر مقام خویشی رسانیده» (وراوینی، ۱۳۷۶: ۳۸۸). مولانا در یکی از نامه‌هایش با اشاره به آیه‌ای از قرآن نوشته: «روز قیامت... همه خویشاوندی‌ها بریده شود... اَلَا آن خویشی و پدری و فرزندی و برادری که از بهر الله را بوده باشد» (مولانا، ۱۳۷۱: ۱۰۸).

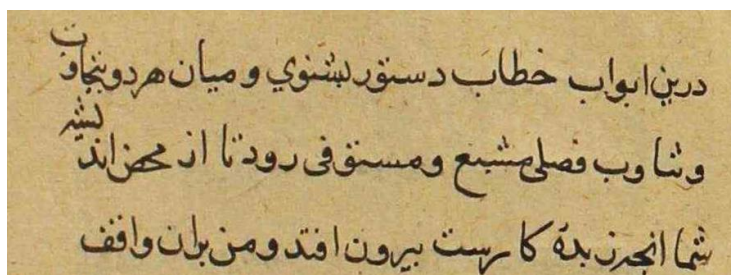
۲-۵- تمحیص / تمخض

در «حکایت هنبوی با شاه ضحاک» در باب اول *مرزبان‌نامه* تصحیح قزوینی چنین آمده:

«می‌خواهم که به طریق محاوله بی‌مجادله در این ابواب خطاب دستور بشنوی و میان هر دو به تجاوب و تناوب فصلی مُشَبَّع و

مستوفی رود تا از **تمحیص** اندیشه شما آنچه **زُبده** کار است
بیرون افتد و من بر آن واقف شوم» (وروایی، ۱۳۱۱: ۱۷-۱۸).

متن در تصحیح روشن نیز مطابق تصحیح قزوینی است. (۳۴) خطیب رهبر در شرح خود - که بر اساس تصحیح علامه قزوینی است - نوشته: «تمحیص: آزمودن، از مصدر باب تفعیل / زُبده، برگزیده، در اصل به معنی گره» (وروایی، ۱۳۸۴: ۵۳ و ۴۸۷). در تصحیح برزگر خالقی و کلباسی «تمحیص» بدل به «تمخیض» شده (۱۶) و «زایش، مجازاً آشکار شدن» معنی شده است. (همان: ۳۹۵). باید گفت «تمخیض» به معنی «زایش زن» ارتباطی منسجم با سایر اجزای کلام ندارد. نسخه‌های کتابخانه‌های سالتیکوف (برگ ۱۴)، مَغنیسا (برگ ۱۲پ)، دانشگاه استانبول (برگ ۱۴)، ملی فرانسه، شماره ۳۸۴ (برگ ۱۰) نیز «تمخیض» دارند و در نسخه کتابخانه ملی فرانسه، شماره ۱۳۷۱ (برگ ۹پ) «تمحیص» آمده است. ضبط دستنویس کتابخانه ملی ایران (۲۰پ) نه «تمخیض» است و نه «تمحیص» و کلمه‌ای است که می‌توان آن را «محض / متخض» خواند.



«تمحیص» در این سطرها بدون تردید حاصل گشتگی کلمه «تمخیض» یا «تَمخُض» است؛ زیرا «تَمخُض» به معنی «جنیدن شیر در مَمخَضَه» افزون بر سازگاری معنایی در زنجیره جمله‌ها با واژه «زُبده» و «بیرون افتادن آن» نیز ارتباط دارد. «زُبده» (=مَسکِ لَه) به معنی کره شیر یا روغنی است که از دوغ می‌گیرند. «مَخَضُ اللبنِ يَمخَضُهُ، فهو مَمخوضٌ و مخيضٌ: أخذ زُبده، و قد تَمخَضَ. و المَخيضُ و المَمخوضُ: الذي قد مَخَضَ و أخذ زُبده»

(ابن منظور، ۱۹۵۵: ۲۲۹/۷)؛ «فَفَكَّرْنَا فِيمَا تَمَخَّصَتْ زُبْدَةُ عَزَائِمِهِمْ» (مقريزي، ۱۹۷۱: ۲/۱۵۸). این گشتگی در جای دیگری از *مرزبان‌نامه* نیز رخ نموده است:

- تصحیح قروینی: «تا بعد از تمحیص اندیشه‌های ژرف و استعمال رای‌های شگرف که زدند، خلاصه آرای همه بدین بازآمد که زُبده و خلاصه آرای همه این به در افتاد که...» (وراوینی، ۱۳۱۰: ۱۸۶).

- تصحیح روشن: «و بعد از تمحیص اندیشه‌های ژرف و استعمال رای‌های شگرف، زُبده و خلاصه آرای همه این به در افتاد که...» (وراوینی، ۱۳۷۶: ۳۶۶).

- تصحیح برزگر خالقی: «و بعد از تلخیص اندیشه‌های ژرف و استعمال رای‌های شگرف، زُبده و خلاصه آرای همه، این به در افتاد که» (وراوینی، ۱۳۹۸: ۱۶۵).

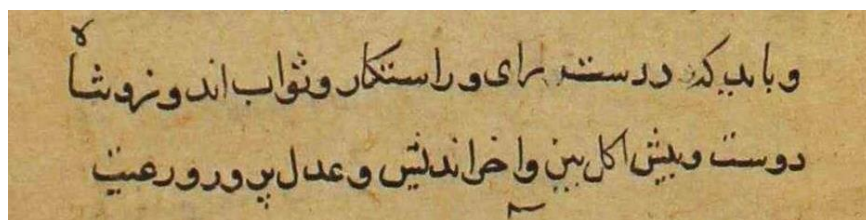
ضبط صحیح این فقره به احتمال چنین بوده است: «و بعد از تمخیص [تمخض] اندیشه‌های ژرف و استعمال رای‌های شگرف، زُبده و خلاصه آرای همه این به در افتاد». نکته دیگری که این گمان را به یقین نزدیک‌تر می‌کند استعمال واژه «مَخَصَّه» (که در نسخه‌ها و طبع‌های مختلف به خطا به صورت «مَخْمَصَه» آمده و به معنی شیرزنه و آوندی است که در آن دوغ زنند) در این عبارات است: «ای برادر! من تو را از فربهی کوه‌پیکری دیدم که از مَخَصَّه کوهانت همه روغن چکیدی و به اندودن هیچ روغن ادیم جلد تو محتاج نبودی» (وراوینی، ۱۳۷۶: ۳۸۰) که تنها به جای «زُبده» واژه هم‌معنی آن یعنی «روغن» به کار گرفته شده است.

۲-۶- ثنادوست / شاه‌دوست

در داستان «خره‌نماه با بهرام گور» در باب اول می‌خوانیم:

«پادشاه را نیز کارگزاران و گماشتگان باید که درست‌رای و راست‌کار و ثواب‌اندوز و ثنادوست و پیش‌بین و آخراندیش و عدل‌پرور و رعیت‌نواز باشند» (وراوینی، ۱۳۱۰: ۲۳).

در تصحیح روشن (۴۵) و برزگر خالقی و کلباسی (۲۱) نیز همانند ضبط قزوینی «شادوست» آمده است. صفت «شادوست» ارتباطی استوار با سایر صفت‌هایی که برای «کارگزاران و گماشتگان» آورده شده ندارد. محمد روشن در بخش لغات و ترکیبات *مرزبان‌نامه* آن را به معنی «ستایشگر» دانسته (وراوینی، ۱۳۷۶: ۹۷۰) و پیدا نیست بر چه مبنا و با کدام استدلال «شادوست» را «ستایشگر» معنی کرده است! شاید روشن «شادوست» را به معنی «کسی که ستایش کردن [دیگران] را دوست دارد» تفسیر کرده که البته در این معنی نیز برای کارگزاران پادشاه صفتی مناسب نمی‌تواند بود. در نسخه‌های کتابخانه‌های سالتیکوف (برگ ۱۸ پ)، مَغْنِيسَا (برگ ۱۶ ر)، دانشگاه استانبول (برگ ۱۸ پ)، ملی فرانسه، شماره ۳۸۴ (برگ ۱۳ پ)، ملی فرانسه، شماره ۱۳۷۱ (برگ ۱۲ پ) «شادوست» کتابت شده؛ اما ضبط نسخه کتابخانه ملی ایران (برگ ۲۶ پ) قابل تأمل و به گمان ما صحیح است: «شاه‌دوست».



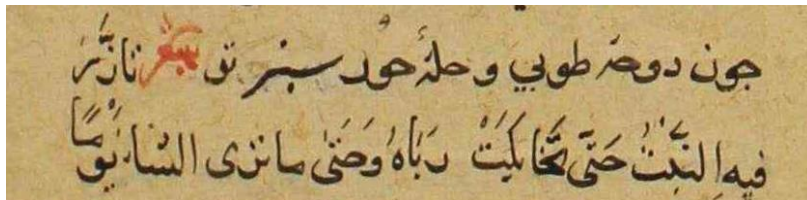
صفت «شاه‌دوست» برای کارگزاران و گماشتگان پادشاه متناسب است و ترتیب منطقی صفت‌ها را نیز به صلاح بازمی‌آورد: «درست‌رای و راست‌کار و ثواب‌اندوز و شاه‌دوست» به موازات «پیش‌بین و آخراندیش و عدل‌پرور و رعیت‌نواز» به این سیاق، «شاه‌دوست» در برابر «رعیت‌نواز» قرار می‌گیرد. ترکیب «شاه‌دوست» در بسیاری از متون نثر و سروده‌های فارسی دیده می‌شود:

هم ایدر مرا پشت گرمی بدوست	که هم پهلوان است و هم شاه‌دوست
(فردوسی، ۱۳۶۶: ۲۸۶/۱)	
آن بارگه که مجمع شیران عالم است	دشمن شکار یکسر و یکرویه شاه‌دوست
(همگر یزدی، ۱۳۷۵: ۲۰۱)	

۲-۷- سبز و تر / سَبْرَق

در داستان «گرگ خنیاگردوست با شُبَّان» در باب نخست مرزبان‌نامه آمده:
 «مُتَنَزَّهِي از عِيشِ با فَرَحِ شيرين‌تر، صحرايي از قوسِ قُزَحِ
 رنگين‌تر، چون دوحه طوبي و حله حورا سبز و تر»
 (وراوینی، ۱۳۱۰: ۳۰).

چاپ روشن (۵۷-۵۸) و برزگرخالقی (۲۷) منطبق با چاپ قزوینی است. در نسخه‌های کتابخانه‌های سالتیکوف (برگ ۲۴ر)، مَغْنِيسَا (برگ ۲۰پ)، دانشگاه استانبول (برگ ۲۴ر)، ملی فرانسه، شماره ۳۸۴ (برگ ۱۸ر)، ملی فرانسه، شماره ۱۳۷۱ (برگ ۱۶پ) هم «سبز و تر» کتابت شده. هرچند «سبز و تر» از منظر سجع‌سازی با «رنگین‌تر» تناسب دارد؛ برخی گزینه‌های نیرومند احتمال وجود گشتگی در «سبز و تر» را تقویت می‌کنند. و می‌توان پرسید: صفت «تر» را برای «حله» چگونه باید معنا کرد؟
 ضبط نسخه کتابخانه ملی ایران (برگ ۳۴پ) چنین است: «چون دوحه طوبي و حله حور سبز تو»



ما برآنیم که «سبز و تر» در تصحیح‌های مرزبان‌نامه و نیز «سبز تو» در نسخه کتابخانه ملی ایران، حاصل گشتگی واژه «سَبْرَق» است. در نسخه کتابخانه ملی ایران ردی از ستردگی در زیر کلمه «سبز» دیده می‌شود. «سبزتر» واژه‌ای دشوار نیست که کاتب را در قرائت و کتابت به زحمت بیندازد و چنان‌که پیداست کاتب در این موضع، کلمه «سَبْرَق» را از روی نسخه مورد استفاده‌اش به صورت «سبز تو» نقاشی کرده است. واژه «سَبْرَق» هم با «دوحه طوبي» تناسب دارد و هم با «حله حور / حورا». تناسب «طوبي» و «حله حورا» (= جامه‌های اهل بهشت) در این جمله از مرزبان‌نامه در این است که «حله حورا» از «شکوفه‌های طوبي» بیرون می‌آید و نیز حله بهشتیان و حوریان «سَبْرَق» است. از ابوسعید خدری نقل شده که

گفته «مردی از رسول پرسید که طوبی چیست؟ گفت: نام درختی است در بهشت. سایه او صدساله راه باشد. جامه‌های اهل بهشت از شکوفه‌های او بیرون آید» (جرجانی، ۱۳۳۷: ۵/۷۸).

با اختیار کردن ضبط «سَبْرَق» تناسباتی مستحکم میان اجزای جمله مذکور مرزبان‌نامه برقرار می‌شود که در بیت‌های زیر نیز همین تناسب‌های معنایی میان «حَلَّه» و «حور» و «استبرق» جاری است:

بی‌عدد حورانِ عین بر قصرها شادمان با فتح‌ها و نصرها
هر یکی را حَلَّه استبرق شده هر یکی با لطفِ خود ملحق شده

(سلطان ولد، ۱۳۷۷: ۶۳).

درونِ جنتِ بزمِ تو ساقیان همه چون حور به پا ستاده و پوشیده حله‌های سَبْرَق
(شروانی، ۱۳۹۷: ۲۱۷)

قاری! صفتِ حَلَّه و استبرق و سُنْدُس بر البسه بنویس که از اهلِ بهشتیم
(نظام قاری، ۱۳۵۹: ۹۶)

فردات امیدِ سُنْدُس و حور و سَبْرَق است و امروز خود به زیرِ حریری و مُلحمی
(ناصرخسرو، ۱۳۵۷: ۱/۴۵۹)

عروسِ لاله چو حورا درآمده‌ست به جلوه ز رویِ فرشِ حریر و سرفراشِ سَبْرَق
(فریداحول، ۱۳۸۱: ۱۰۷)

۲-۸-۱ احداث / احراث، حرث

به این فقره در داستان «غلام بازرگان» در باب دوم بنگریم:

«پس اشارت کرد تا هرجایی پیرامن شهر مزرعه و ضیعه احداث

کردند و تخم بسیار در زمین پاشیدند و از انواع حبوب بسی

بکاشتند» (وراوینی، ۱۳۱۰: ۴۲).

در تصحیح روشن (۸۰) و برزگرخالقی (۲۸) چنین است: «پیرامن شهر مزرعه و ضیعه‌ای چند احداث کردند.» نسخه‌های کتابخانه‌های سالتیکوف (برگ ۳۳ر)، مغنیسا (برگ ۲۹ر)، دانشگاه استانبول (برگ ۳۳ر)، ملی فرانسه، شماره ۳۸۴ (برگ ۲۵پ)، ملی فرانسه، شماره ۳۸۴ (برگ ۲۵پ)، ملی فرانسه، شماره ۱۳۷۱ (برگ ۲۳پ)، کتابخانه ملی ایران (برگ ۴۸ر) هم «احداث کردند» دارند.

فعل «احداث کردند» در اینجا از دو جهت اشکال دارد: نخست اینکه «مزرعه و ضیعه» را احداث نمی‌کنند؛ دوم اینکه «احداث کردن» به معنی «ساختن» در متون آن دوره به کار نرفته است. به نظر می‌رسد «احداث کردن» در این جمله حاصل گشتگی «احراث = حرث کردن» باشد؛ البته «احراث» در فرهنگ‌ها به معنی «لاغر کردن ستور از بسیار راندن» آمده (محمد بن عبدالخالق، بی تا، ۱/ ۶۶) که اگر مؤلف مرزبان‌نامه آن را در معنی «حرث» آورده باشد نوعی مخالفت قیاس روی داده است. «حرث: به صلاح آوردن زمین، شکافتن زمین برای زراعت» (دهخدا، ۱۳۷۷: ذیل حرث). با این وصف، صورت صحیح به احتمال چنین بوده:

«پیرامن شهر مزرعه و ضیعه‌ای [احراث / حرث] کردند و تخم
بسیار در زمین پاشیدند و از انواع حبوب بسی کاشتند.»

یعنی: زمین را شخم کردند و بذر بسیار در آن پاشیدند. در سطرهای پیشین این حکایت نیز کلمه «حراثت» آمده است:

«در آن عرصه زمینی پاک و منبتی گوهری که اهلیت ورزیدن
دارد بگزینند و جماعتی که صناعت حراثت و فلاحت دانند و
رسوم زرع و غرس نیکو شناسند، آنجا روند» (وراوینی، ۱۳۷۶:
۷۹).

در جامع‌التواریخ رشیدی فعل «حرث کردن» به کار رفته:

«همچنین دو کس به جانب مغرب فرستادند: یکی حلوانی نام
داشت و یکی ابوسفیان. و گفتند زمین مغرب بایر است، آن را

حرث کنید و شخم کنید تا ما آن را تخم اندازیم و ثمره آن برداریم» (همدانی، ۱۳۸۷: ۱۷).

همچنین در *اغراض السیاسة*:

«دنیا مزرعه است و آدمی زُرّاع و حُرّاث که حُرث می کند و در وی تخم کردار نیک و بد می کارد» (ظهیری سمرقندی، ۱۳۴۹: ۴۰۳).

۲-۹- لگد کوب قصد / لگد کوب قهر

در باب ششم *مرزبان نامه* و در داستان «موش با گربه» آمده:

«اگر روزی پای تو به سنگِ محنتی درآید، هیچ کس تو را دستِ اعانت نگیرد و تا توانند تو را در لگد کوب قصد گیرند» (وراوینی، ۱۳۱۰: ۱۴۷).

تصحیح روشن (۲۷۶) و برزگر خالقی (۱۳۰) مطابق چاپ قزوینی است. خطیب رهبر در شرح جمله نوشته: «لگد کوب قصد: آسیب و زخم اندیشه بد، تشبیه صریح. معنی جمله: چندان که یارا دارند تو را پایمال بدانندیشی خود سازند» (۳۸۸).

در نسخه های کتابخانه های سالتیکوف (برگ ۱۱۱)، دانشگاه استانبول (برگ ۱۱۰)، ملی فرانسه، شماره ۳۸۴ (برگ ۸۳پ)، و کتابخانه ملی ایران (برگ ۲۱۰) نیز «لگد کوب قصد» است و نسخه کتابخانه مغنیسا (برگ ۹۸) «لگد کوب خصم» دارد. کاتب نسخه شماره ۱۳۷۱ کتابخانه ملی فرانسه نادرستی ضبط «لگد کوب قصد» را دریافته و با افزودن «تو» جمله را چنین اصلاح کرده: «و تا توانند در لگد کوب تو قصد گیرند» (برگ ۷۷).

تعبیر «لگد کوب قصد» در هیچ متنی در زبان فارسی به کار نرفته و اگرچه می توان معنایی برای آن تدارک دید؛ خالی از فصاحت و زیبایی است. پیداست که صورت درست آن «لگد کوب قهر» یا «لگد قهر» است که در جای دیگری از *مرزبان نامه* (باب پنجم، داستان خسرو با ملک دانا) تکرار شده: «دشمن که افتاد در لگد کوب قهر باید گرفت تا

برنخیزد» (وراوینی، ۱۳۷۶: ۲۱۸) و شاهد‌های متعدد برای آن در متون مختلف می‌توان بازجست:

- «و دل به آتش عشق از خطراتِ نفسانی و شیطانی تهذیب یافت، نفس اماره در تحت لگدِ قهرِ عشق، مطمئن گشت» (بقلی شیرازی، ۱۳۳۷: ۹۹).
- «ای شبلی! دیدی که با ما چه کردند و چون ما را در لگد کوبِ قهر انداختند؟» (سمرقندی، ۱۳۳۷: ۳۸۳).

من که بر آستانت پست شدم لگدِ قهر، پست را چه زنی؟

(امیرخسرو دهلوی، ۱۳۴۳: ۵۶۷)

ناقه قهر تو زد بر تنِ گردون لگد کز مه و مهرش بود داغ لگد بر بدن

(واصفی، ۱۳۴۹: ۲/۲۱۶)

۲-۱۰- جواذب / حوافر / ظوافر

در داستان «زن دیبا فروش و کفشگر» در باب ششم می‌خوانیم:

«وحشیان از تماشاگاه دشت و هامون و مُتَنَزَّهَاتِ رنگین چون

کارگاه بوقلمون، از بیمِ مخالفِ سطوت و جواذبِ صولتِ ما بر

سر کوه‌ها گریزند» (وراوینی، ۱۳۱۰: ۱۵۸).

چاپ روشن (۳۰۲) مطابق طبع قزوینی است. در تصحیح برزگر خالقی چنین است: «از

بیمِ مخالفِ سطوت و خوالبِ صولتِ ما» (۱۳۹). او در توضیح «خوالب» نوشته: «جمع خالبه،

مکرها و فریب‌ها» (۵۸۷). خطیب‌رهبر در شرح «جواذبِ صولت» نوشته: «جواذب: به فتح

اول، جمع جاذبه، مؤنث جاذب به معنی سریع و شتابان، از مصدر جذب به معنی شتافتن و

کشیدن. جواذبِ صولت: حمله‌های شتابان و سریع» (۴۱۶).

در نسخه کتابخانه سالتیکوف (برگ ۱۲۰ ر) «خوالبِ صولتِ ما» آمده، در نسخه مغنسیا

(برگ ۱۰۶ پ) «جواذبِ صولتِ ما»، دانشگاه استانبول (برگ ۱۱۸ پ) «مخالفِ سطوت و

خوالبِ ما»، ملی فرانسه، شماره ۳۸۴ (برگ ۹۰ ر) «مخالفِ سطوة و جواذبِ صولتِ ما»، ملی

فرانسه، شماره ۱۳۷۱ (برگ ۸۳) «مخالبِ سطوت و جوالبِ صولت ما»، کتابخانه ملی ایران (برگ ۱۸۲ پ) «خجالبِ سطوت و جوالبِ صولت ما».

در *مرزبان‌نامه* چندبار «جواذب» آمده است:

• «از اطرافِ جهان به خُطبتِ او جواذبِ رغبت در کار آمد» (وراوینی، ۱۳۷۶: ۱۲۴).

• «امروز... جواذبِ همتم از مجالستِ آحاد به مٹافتِ اکابر کشیده» (همان: ۴۴۶).

• «تا همچون بلال از حبشه... جواذبِ نزاع تو مرا اینجا کشید» (همان: ۳۳۱).

• «جواذبِ آرزو و نوازعِ نیاز، مرا برانگیخت» (همان: ۲۹۷).

در این دو شاهد اخیر «نزاع» و «نوازع» به معنی «آرزومند گردیدن و مشتاق شدن» آمده است. چنان‌که پیداست در همه این موارد «جواذب» معنی «کشش» و «رغبت» دارد و با آنچه خطیب‌رهبر آورده تناسبی ندارند.

به نظر ما __ در جمله مورد بحث __ «جواذب» تصحیف و گشتگی «حوافر» (جمع حافر، سم‌های ستوران) است و با «مخالب» (جمع مِخلب، چنگال‌های جوارح درندگان یا پرندگان شکاری) تناسب دارد. «از بیمِ مخالبِ سطوت و حوافرِ صولت ما بر سر کوه‌ها گریزند». تقابل‌های جمله بدین سیاق است که «مخالب» در برابر «حوافر» و «سطوت» در مقابل «صولت» آمده. «حوافر» یک‌بار دیگر در *مرزبان‌نامه* به کار بسته شده: «به زلزله حوافرِ کوه‌پیکران گرد از اساس آن مُلک بر آیم» (وراوینی، ۱۳۷۶: ۳۹۳). روشن در شرح آن نوشته است: «حوافر، جمع حافر: کاوش‌کنندگان» (۹۸۲) که نادرست می‌نماید و در اینجا به همان معنی سُم ستوران است. «هرچه مِخلب دارد از مرغان و هرچه حافر دارد از گاو و گوسفند» (اسفراینی، ۱۳۷۵: ۲/۶۹۵).

۱۱-۲- مساورت و مقاومت / مٹاورت و مقارعت / مِصارعت و مقارعت

در باب هفتم در داستان «دیوانه با خسرو» آمده:

«چون دشمن آهنگ ما کرد، کار از دو بیرون نخواهد بود: یا با او به روی مُساوَرَت و مقاومت پیش آمدن، یا از پیشِ صدمات قهر او برخاستن» (وراوینی، ۱۳۱۰: ۱۸۷).

در تصحیح روشن (۳۶۷) و برزگرخالقی چنین آمده: «یا با او به روی مُساوَلت و مقاومت پیش آمدن» (۱۶۶). در متونی همانند *مرزبان‌نامه* معمولاً واژه‌هایی که به هم عطف می‌شوند، معنی نزدیک دارند. به نظر ما ضبط «مُساوَرَت» در تصحیح قزوینی و «مُساوَلت» در تصحیح روشن و برزگرخالقی، گشتگی «مُتاوَرَت» یا «مُصارَعَت» است و «مقاومت» حاصل گشتگی «مُقارَعَت».

در نسخه‌های مغنیا (برگ ۱۲۴پ)، ملی فرانسه، شماره ۳۸۴ (برگ ۱۰۶ار)، ملی فرانسه (شماره ۱۳۷۱) (برگ ۱۰۰ار) «مُساوَرَت و مقاومت»، در نسخه دانشگاه استانبول (برگ ۱۴۲ار) «مُساوَلت و مقاومت» و در نسخه کتابخانه ملی ایران (برگ ۲۱۹ر) «مُصادکت و مقاومت» کتابت شده است؛ اما ضبط نسخه کتابخانه سالتیکوف (برگ ۱۴۲ار) بر همه این ضبط‌ها رجحان دارد: «مُتاوَرَت و مقاومت» (مُتاوَرَة: برجھیدن با کسی) و هم از منظر موسیقایی و هم از جنبه منطقی معنایی جمله «مُتاوَرَت / مُصارَعَت و مُقارَعَت» درست به نظر می‌رسد. در جای دیگری از *مرزبان‌نامه* آمده است: «چون رزم شیران و زخم پنجه مُصارَعَت و مُقارَعَت ایشان نیازموده‌اند» (وراوینی، ۱۳۷۶: ۳۵۶). در سایر متون نیز عطف این دو واژه را می‌توان بازجست:

- «سلطان نایب او را به مُقارَعَت و مُصارَعَت انداز کرد و شرط قد اعذر من انذر به جای آورد» (استرآبادی، ۱۳۹۴: ۳۳۸).
- «سلطان گفت: فردا که کار به جنگ و نبرد افتد و دست به مُصارَعَت و مُقارَعَت یازیم، شمشیرکاری مردان مشاهده کنید» (همان: ۱۶۱).
- «مردم بیرون آیند و باب مُقارَعه و جدال و مُصارعه و قتال برگشایند» (خنجی، ۱۳۵۵: ۱۵۴).

- «خود تمامت اهوای لشکریان پیش از مُصارَعه و مُقارَعه اختلاف یافت» (همدانی، ۱۳۸۹: ۲۲).

گشتگی مُقارَعَت به «مقاومت» در دو جای دیگر از مرزبان‌نامه رخ داده است. در داستان «کدخدا با موش خایه‌دزد» پس از آنکه کدخدا موش مهمان را که دوست موش بود در دام می‌اندازد و به زمین می‌زند و هلاک می‌کند، موش تصمیم می‌گیرد که کدخدا را به انتقام هلاک کند؛ در این حین، مادر موش وی را می‌گوید: «اگر تو مقاومت این خصم به مظاهرت موشان و معاونت ایشان خواهی کرد، زود بُود که هلاک شوی» (وراوینی، ۱۳۱۰: ۹۰). در تصحیح روشن (۱۶۹) وبرزگرخالقی (۱۸۰) نیز «مقاومت» آمده است. در نسخه‌های کتابخانه‌های سالتیکوف (برگ ۶۸پ)، مغنسا (برگ ۶۰پ)، ملی فرانسه، شماره ۳۸۴ (برگ ۴۷پ)، ملی فرانسه، شماره ۱۳۷۱ (برگ ۴۷پ) «مقاومت» آمده، و در نسخه دانشگاه استانبول (برگ ۶۷ر) «مقاوت» و در نسخه کتابخانه ملی ایران (برگ ۱۰۱پ) «معاودت».

در سیر داستان، حمله‌ای از جانب کدخدا صورت نگرفته که موش بخواهد در برابر آن «مقاومت» کند؛ پس در اینجا قیاساً می‌توان این واژه را چنین تصحیح کرد: «اگر تو مُقارَعَت این خصم به مظاهرت موشان و معاونت ایشان خواهی کرد، زود بُود که هلاک شوی».

در داستان موش با گربه، پس از آنکه موش، گربه لاغر را تعهد می‌کند و فربه می‌گرداند، خروس که دوست گربه است، مکیدی می‌اندیشد و افعال پسندیده موش را در نظر گربه در لباس مقابح فرامی‌نماید، تا بدانجا که گربه: «محقق گردانید که موش را آمدن پیش روی او از روی اضطرار و افتقار است و نه بر سبیل رغبت و اختیار؛ و اگر او را سلاح مقاومت و شوکت مُصارَعَت بودی، بر آن مبادرت و مسارعت نمودی» (وراوینی، ۱۳۱۰: ۱۴۸، نیز ۲۷۹ چاپ روشن). در تصحیحبرزگرخالقی (۱۳۱) «سلاح مقاومت و شوکت مضارعت» آمده است. در اینجا نیز سخن از حمله گربه نیست که موش بخواهد دفاع کند؛

بلکه سخن گریه توهم حمله از جانب موش را دارد؛ بنابراین، می‌توان متن را به گونه‌ی «و اگر او را سلاح مُقارَعَت و شوکتِ مُصارَعَت بودی» تصحیح نمود.

• «هرگاه که سلاح در مُقارَعَت او با کسی کارگر افتاد استعمال اسلحه‌ی دیگر مستغنی شد» (نظام تبریزی، ۱۳۸۲: ۲۴۷).

۳- نتیجه‌گیری

در قرن اخیر سه تصحیح از مرزبان‌نامه وراوینی به طبع رسیده؛ اما همچنان جای تصحیح و گزارشی اصیل و شایسته از این متن مهم و ارزشمند خالی است. شتاب‌کاری و بی‌خبری از نسخه‌های موجود، یا در دسترس نبودن همه نسخه‌های کهن مرزبان‌نامه، کار را بر مصححان این متن فنی و متکلف دشوار ساخته و سبب شده گشتگی‌ها و تصحیف‌های مختلف از چشم آنها نهان بماند. در این مقاله با اتکا به نسخه کتابخانه ملی ایران و برخی نسخه‌های دیگر و نیز ذکر شاهدهایی از متون کهن ادب فارسی این گشتگی‌ها در مرزبان‌نامه گزارش و تصحیح شده است:

۱. «طلبِ عَوانیِ افکارِ دبیرانه» به «طلبِ عَوانیِ ابکارِ افکارِ دبیرانه»

۲. «مَجاریِ آنهارِ بیانش» به «مَجاریِ آنهارِ بنانش»

۳. «تمحیصِ اندیشه» به «تمخّصِ اندیشه»

۴. «ثنادوست» به «شاه‌دوست»

۵. «سبز و تر» به «ستبرق»

همچنین در مواردی دیگر، پیشنهادهایی برای تصحیح قیاسی چند تصحیف دیگر در مرزبان‌نامه مطرح کردیم و کوشیدیم بر پایه قرائن درون‌متنی و شواهد برون‌متنی بر صحت این پیشنهادها تأکید کنیم:

۱. «طارم بی‌پایه» به «طارم نه‌پایه»

۲. «حقّ خویش» به «حقّ خویشی»

۳. «احداث کردند» به «احراث / حرث کردند»

۴. «لگد کوب قصد» به «لگد کوب قهر»
 ۵. «جواذبِ صولت» به «حوافرِ صولت»
 ۶. «مُساوَرَت و مقاومت» به «مُساوَرَت و مُقارَعَت»

فهرست منابع

۱. قرآن کریم.
۲. ابرقوهی، شمس‌الدین ابراهیم. (۱۳۶۴). **مجمع البحرین**. به اهتمام نجیب مایل هروی. تهران: مولی.
۳. ابن منظور، ابی‌الفضل جمال‌الدین محمد. (۱۹۵۵ م). **لسان‌العرب**. بیروت: دارصادر.
۴. استرآبادی، عزیز بن اردشیر. (۱۳۹۴). **بزم و رزم**. تصحیح توفیق سبحانی و هوشنگ ساعدلو. تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.
۵. اسفراینی، ابوالمظفر شاهفور. (۱۳۷۵). **تاج التراجم**. تصحیح نجیب مایل هروی. تهران: میراث مکتوب.
۶. امیر خسرو دهلوی. (۱۳۴۳). **دیوان**. به کوشش م. درویش. با مقدمه سعید نفیسی. تهران: جاویدان.
۷. اوحدی اصفهانی مراغی، رکن‌الدین. (۱۳۴۰). **کلیات**. با تصحیح و مقابله و مقدمه سعید نفیسی. تهران: امیرکبیر.
۸. بقلی شیرازی، روزبهان. (۱۳۳۷). **عبر‌العاشقین**. تصحیح و مقدمه هانری کرین و محمد معین. تهران: انستیتو ایران و فرانسه.
۹. بهار، محمدتقی. (۱۳۳۷). **سبک‌شناسی**. تهران: امیرکبیر.
۱۰. پوریزدان، آرزو (۱۳۹۸). «کتابشناسی مرزبان‌نامه». نشریه **آینه پژوهش**. دوره ۳۰، شماره ۱۷۵، صص ۱۱۲-۱۳۴.
۱۱. توکل بن اسماعیل. (۱۳۷۶). **صفوة‌الصفاء**. تصحیح غلامرضا طباطبایی مجد. تبریز: زریاب.

۱۲. جرجانی، حسین بن حسن. (۱۳۳۷). **تفسیر گازر**. تصحیح میرجلال‌الدین حسینی ارموی. بی‌جا: بی‌نا.
۱۳. دهخدا، علی‌اکبر و همکاران. (۱۳۷۷). **لغتنامه**. تهران: دانشگاه تهران.
۱۴. عیید زاکانی. (۱۳۴۳). **کلیات**. تصحیح پرویز اتابکی. تهران: زوآر.
۱۵. زنگی بخاری، محمدبن محمودبن محمد. (۱۳۷۴). **بستان العقول فی ترجمان المنقول**. به کوشش محمدتقی دانش‌پژوه و ایرج افشار. تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
۱۶. خنجی، فضل‌الله بن روزبهان. (۱۳۵۵). **مهمان‌نامه بخارا**. تصحیح منوچهر ستوده، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
۱۷. ساوجی، سلمان. (۱۳۷۶). **کلیات**. به تصحیح عباسعلی وفایی. تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.
۱۸. سمرقندی، دولتشاه. (۱۳۳۷). **تذکره الشعراء**. بر اساس چاپ براون. به کوشش محمدعباسی. تهران: کتابفروشی بارانی.
۱۹. سمرقندی، عبدالرزاق. (۱۳۸۳). **مطلع السعدین و مجمع البحرین**. به اهتمام عبدالحسین نوایی. تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
۲۰. سلطان ولد. (۱۳۷۷). **رباب‌نامه**. تصحیح علی سلطانی گرد فرامرزی. تهران: مؤسسه مطالعات اسلامی دانشگاه مک‌گیل (دانشگاه تهران).
۲۱. سنایی غزنوی، ابوالمجد مجدود بن آدم. (۱۳۴۱). **دیوان**. به سعی و اهتمام محمدتقی مدرس رضوی. تهران، کتابخانه ابن‌سینا.
۲۲. شروانی، بدر بن شمس‌الدین. (۱۳۹۷). **دیوان**. به تصحیح فاطمه مجیدی. تهران: کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.
۲۳. ساوجی، سلمان. (۱۳۷۶). **کلیات**. تصحیح عباسعلی وفایی. تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.
۲۴. صفوی، سام میرزا. (۱۳۸۴). **تحفه سامی**. تصحیح رکن‌الدین همایون‌فرخ. تهران: اساطیر.

۲۵. ظهیری سمرقندی، محمد بن علی. (۱۳۹۲). **سندبادنامه**. تصحیح محمدباقر کمال‌الدینی. تهران: میراث مکتوب.
۲۶. ظهیری سمرقندی. (۱۳۴۹). **اغراض السياسة فی اعراض الریاسة**. تصحیح جعفر شعار. تهران: دانشگاه تهران.
۲۷. عوفی، محمد بن محمد. (۱۳۶۳). **لباب الالباب**. تصحیح ادوارد براون، با مقدمه محمد قزوینی و سعید نفیسی، ترجمه مقدمه: محمد عباسی، تهران: فخر رازی.
۲۸. فردوسی، ابوالقاسم. (۱۳۶۶). **شاهنامه** (دفتر اول). به کوشش جلال خالقی مطلق. نیویورک: بنیاد میراث ایران.
۲۹. فرید احو. (۱۳۸۱). **دیوان**. تصحیح محسن کیایی. تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.
۳۰. مجتبیایی، فتح‌الله. (۱۳۹۰). «چند نکته درباره مرزبان‌نامه: مصنف و زبان اصلی آن». *دوفصلنامه علمی تخصصی علامه*، سال یازدهم، شماره ۳۳. ص ۱۷۷-۱۸۷.
۳۱. محمد بن عبدالخالق. (بی تا). **کنز اللغات**. تصحیح سیدرضا علوی. تهران، کتاب‌فروشی مرتضوی.
۳۲. المقریزی، تقی‌الدین احمد. (۱۹۷۱). **السلوک لمعرفة دُول الملوک**. تحقیق محمد عبدالقادر عطا. بیروت: دارالکتب العلمیه.
۳۳. منصوری، مجید. (۱۳۹۷). «شرح و بررسی سطرهایی از مرزبان‌نامه». *نشریه نشر پژوهی ادب فارسی*. دانشگاه شهید باهنر کرمان. سال ۲۰. شماره ۴۲. صص ۲۰۵-۲۲۴.
۳۴. مولانا، جلال‌الدین. (۱۳۷۱). **مکتوبات**. تصحیح توفیق سبحانی. تهران: مرکز نشر دانشگاهی.
۳۵. ناصر خسرو قبادیانی. (۱۳۵۷). **دیوان**. به اهتمام مجتبی مینوی و مهدی محقق. تهران: مؤسسه مطالعات اسلامی دانشگاه مک گیل (دانشگاه تهران).
۳۶. نظام تبریزی، علی بن محمد. (۱۳۸۲). **بلوهر و بیودسلف**. تصحیح محمد روشن. تهران: میراث مکتوب.

۳۷. نظام قاری، مولانا محمود. (۱۳۵۹). **دیوان البسه**. به اهتمام محمد مشیری. تهران: شرکت مؤلفان و مترجمان ایران.
۳۸. نظامی گنجوی. (۱۳۲۰). **مخزن الاسرار**. با تصحیح و حواشی حسن وحید دستگردی. تهران: مطبعة ارمغان.
۳۹. نظیری نیشابوری. (۱۳۴۰). **دیوان**. با مقابله و تصحیح مظاهر مصفا. تهران: امیرکبیر.
۴۰. واصفی، زین‌الدین محمود. (۱۳۴۹). **بدایع الوقایع**. تصحیح الکساندر بلدروف. تهران: بنیاد فرهنگ ایران.
۴۱. وصاف الحضرة شیرازی، عبدالله. (بی‌تا). **تاریخ و صاف** (تجزیة الامصار و تزجیة الاعصار). دوره ۵ جلدی. چاپ بمبئی.
۴۲. وراوینی، سعدالدین. (۱۳۱۰). **مرزبان‌نامه**. به تصحیح و تحشیه محمد بن عبدالوهاب قزوینی. تهران: نشریات کتابخانه تهران.
۴۳. وراوینی، سعدالدین. (۱۳۸۴). **مرزبان‌نامه**. به کوشش خلیل خطیب رهبر. تهران: صفیعلی‌شاه.
۴۴. وراوینی، سعدالدین. (۱۳۷۶). **مرزبان‌نامه**. به تصحیح محمد روشن. تهران: اساطیر.
۴۵. وراوینی، سعدالدین. (۱۳۹۸). **مرزبان‌نامه**. به تصحیح محمد رضا برزگر خالقی و عفت کلباسی. تهران: زوآر.
۴۶. وطواط، رشیدالدین محمد بن محمد. (۱۳۳۹). **دیوان**. تصحیح سعید نفیسی. تهران: کتابفروشی بارانی.
۴۷. همدانی، رشیدالدین فضل‌الله. (۱۳۸۷). **جامع التواریخ** (تاریخ اسماعیلیان). تصحیح محمد روشن. تهران: میراث مکتوب.
۴۸. همدانی، رشیدالدین فضل‌الله. (۱۳۹۴). **جامع التواریخ**. تصحیح و تحشیه محمد روشن و مصطفی موسوی. تهران: میراث مکتوب.
۴۹. همدانی، رشیدالدین فضل‌الله. (۱۳۸۹). **جامع التواریخ** (تاریخ سلغریان فارس). تصحیح محمد روشن. تهران: میراث مکتوب.
۵۰. همگر یزدی، مجد. (۱۳۷۵). **دیوان**. به تصحیح و تحقیق احمد کرمی. تهران: ما.

۵۱. **یادنامه طبری** (۱۳۶۹). تهران: سازمان چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ.
۵۲. یزدی، شرف‌الدین علی. (۱۳۳۶). **ظفرنامه**. تصحیح محمد عباسی. تهران: امیرکبیر.

نسخه‌های خطی

۱. نسخه شماره ۴۷۹ کتابخانه دولتی میخائیل یوگرافوویچ سالتیکوف شدرین سن پترزبورگ روسیه. کاتب: محمد بن احمد القزوینی المعروف به مسلمی، تاریخ کتابت: صفر ۷۴۰، خط نسخ، ۱۹۴ برگ، ۱۵ سطر.
۲. نسخه شماره ۱۳۲۴ کتابخانه مغنسیا در ترکیه، کاتب: حسن بن محمد بن محمود بن محمد الزیدی الحسینی الاصفهانی، تاریخ کتابت: اربعین و سبعمائة (۷۴۰) در قیصریه، خط نسخ خوش، ۱۸۹ برگ، ۱۷ سطر.
۳. نسخه شماره ۶۸۶ کتابخانه دانشگاه استانبول، کاتب: محسن بن محمد بن محمود بن محمد بن ابی‌العباس الیزدی. تاریخ کتابت: فی الثانی و العشرین من شهر لسنه اثنین و اربعین و سبعمائة (۷۴۲)، خط نسخ، ۲۱۸ برگ، ۱۵ سطر.
۴. نسخه شماره ۳۸۴ کتابخانه ملی فرانسه. تاریخ کتابت: غرة شعبان ثلاث و ثلثین و ثمانمائه (۸۳۳)، خط نسخ، ۱۶۰ برگ، ۱۹ سطر.
۵. نسخه شماره ۱۳۷۱ کتابخانه ملی فرانسه. کاتب: ابن خواجه علی محمد کاظم، تاریخ کتابت: اواخر شهر ذی‌الحجه الحرام سنه خمس سبعین و الف (۱۰۷۵)، خط نستعلیق خوش، ۱۵۴ برگ، ۱۷ سطر.
۶. نسخه شماره ۳۱۰۳۲ کتابخانه ملی ایران. بدون انجامه، خط نسخ، ۳۳۱ برگ، ۱۴ سطر.